

אלימות מצד המדינה: מה שאינה מסבירה

דניאל בלטמן*

ספרו האחרון של הסוציולוג וחתן פרס ישראל עמנואל מרקס אינו מחקר היסטורי. זוהי מסה על שלוש שנים בתולדות גרמניה הנאצית שבה המחבר בוחן שלושה צמתים משכריים שהביאו את גרמניה לקבל הכרעות שהובילו למדיניות אלימה ורצחנית כלפי קבוצות שונות של קורבנות. הוא מגדיר את ההכרעות האלה "שלושה פתרונות סופיים". זוהי מסה שנכתבה עשרות שנים לאחר שהמחבר עצמו חווה על בשרו את אירועי אחד משלושת הצמתים שהספר עוסק בהם: ליל הבדולח, שהתרחש בנובמבר 1938. מרקס אינו מסתיר כי ההתבוננות המאוחרת בביוגרפיה האישית שלו דרבנה אותו לעסוק בתקופה מנקודת מבטו כחוקר שעסק בדפוסים של אלימות חברתית. ברם, המסה שכתב, לצד כמה תובנות חשובות שהוא מגיע אליהן, אינה נקייה מבעיות שהיסטוריון של התקופה יעמוד עליהן ללא קושי רב.

כבר בראשית ספרו קובע מרקס כי המחקר ההיסטורי העשיר והנרחב על התקופה עדיין לא הצליח לתת תשובה לכמה שאלות יסוד. למשל, לא ברור מתי התחילו הנאצים לרצוח אנשים עם מוגבלויות במוסדות שבהם היו מאושפזים בגרמניה (מבצע האותנסייה), או כמה פולנים-קתולים וכמה יהודים נרצחו במהלך מערכת ספטמבר 1939 בפולין. לא ברור מה פשרה של הערה שכתב הימלר ביומנו בדצמבר 1941 שיש לרצוח את היהודים כפרטיזנים, ומדוע סימנו הנאצים את היהודים כאויביהם העיקריים באוגוסט 1941. הבעיה הדיסציפלינרית, שהיא לדעתי הבעיה המרכזית של המסה הזאת, מונחת כבר בתהיות האלה.

היסטוריונים הוכיחו זה מכבר כי הנאצים התחילו לרצוח את בעלי המוגבלויות לאחר שקיבלו אור ירוק מהיטלר, באוקטובר 1939. טענתו של מרקס כי בעצם הנאצים רצחו חולי נפש ובעלי מוגבלויות כבר באמצע שנות השלושים אינה סותרת את העובדה כי מבצע האותנסייה, שהיה מהלך ראשוני של הג'נוסייד הנאצי, החל במקביל למערכה בפולין. נכון שהיטלר תמך ברעיון עוד לפני 1939, ונכון גם שאווגניקה ורצח של בעלי מוגבלויות קשות התרחשו עוד לפני שהנאצים עלו לשלטון, ולא רק בגרמניה. אבל הקמת ארגון בתוך משטרת המדינה העוסק ברצח של אנשים כאלה (תחילה ילדים ואחר כך אחרים), בירוקרטיה של רצח – כל זה לא היה קיים לפני 1939. ולהיסטוריון הבודק את התפתחות הג'נוסייד הנאצי חשובה הקמתו של מנגנון הרצח, קבלת ההחלטה על השמדת בעלי מוגבלויות, ולא דווקא העובדה כי רופאים עסקו בפרקטיקה הרצחנית הזאת כבר ב-1936. מרקס בוחן את הג'נוסייד הנאצי בפרספקטיבה מושגית שונה מזו של היסטוריון – למשל, בעובדה כי המונח "פרטיזנים" שימש שם קוד ליהודים בהוראות לחסלם. אין לתמוה על כך, שכן היהודים נתפסו כאויבים מסוכנים וערמומיים שסכנתם אינה טמונה

* פרופ' דניאל בלטמן, החוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים

רק בתכונותיהם הביולוגיות אלא גם בהתנהגותם הרצחנית והבוגדנית. שהרי כבר ב"איגרת הבוק" ששלח ריינהרד היידריך בספטמבר 1939 לראשי האינזוצגרופן בפולין מוסבר שיש לקבוע כי היהודים לקחו חלק בפעולות של לוחמי גרילה (Franktireurüberfällen) בעורף הצבא הגרמני שפלש לפולין, ועל כן יש לרכוס בערים מרכזיות. הגדרת היהודים כפרטיזנים הייתה אפוא קוד מוסכם להנחה שכאשר הם נתפסים ניתן לרצוח אותם ללא היסוס. היסטוריון הבקיא בטרמינולוגיית הדימויים הג'נוסיידית הנאצית כלל לא היה תמה מדוע מוגדרים היהודים כפרטיזנים, שהרי דינם של אלה להיות מוצאים להורג ללא שאלות. בחלק הראשון של הספר מרקס מציג הסבר תאורטי לדפוסים שונים של אלימות, מהמרחב החברתי המצומצם - קהילה או יישוב - ועד אלימות מדינתית. הדיון באלימות המדינה משאיר סימן שאלה לגבי ההבחנה בין דפוס אלימות של מדינות בעלות משטרים שונים. האם כל אלימות שמפעילות סוכנויות של מדינה אחת דומה לאלימות של סוכנויות מדינה אחרת? מרקס קובע כי תכונה רווחת של אלימות המדינה היא הלגליזציה שלה. כלומר, אלימות מדינתית אינה נרשמת בהכרח בחוקי המדינה, משום שנותני הפקודות אינם ששים לשאת באחריות. ולכן לעיתים קרובות האישור להפעלת האלימות ניתן בחוקים ובנהלים בעלי אופי בירוקרטי. הדוגמה שהוא מביא כדי להמחיש זאת היא ההוראות לפרעות נובמבר 1938. אבל גם אם נקבל את הקביעה שאפילו משטרת ביטחון הפנים של נורווגיה אינה ששה לחשוף את אחריותה לפעולות אלימות שהיא מבצעת, יש הבדל בינה ובין נותני ההוראות בגרמניה הנאצית. במילים אחרות, יש להתייחס לאופיו של המשטר ולמודוס אופרנדי שמכתיבה האידאולוגיה שלו.

מרקס אכן מתייחס לאידאולוגיה הנאצית, אבל לגישתו היא פרמטר לא עקבי ביישום המדיניות שאימץ המשטר. הוא מבחין למשל בין האידאולוגיה של תקופת המאבק על השלטון לזו שאחרי 1933. לטענתו, הנאצים החליפו את האידאולוגיה - במובנה הטהור כתפיסת עולם, כמערכת של אמונות פוליטיות - בדוקטרינה ביצועית נוקשה שכפו על נתיניהם. לדבריו, היא הייתה מבוססת על רעיונות שהיטלר ייחס להם חשיבות רבה ואשר רווחו בגרמניה כבר משנות הרייך השני, שבהן יצאה גרמניה למסע האימפריאלי שלה. בכך מאמץ מרקס את הגישה ההיסטוריוגרפית הרואה ביישום הפרויקט הג'נוסידי הנאצי שילוב בין רצון הפיהרר והפרשנות שנתנו לו מקבלי החלטות והמבצעים בשטח (כפי שהציע ההיסטוריון הבריטי איאן קרשו) ובין שאיפת "מרחב המחיה", שהייתה מרכיב דומיננטי במיליטריזם הקולוניאלי-חסלני הגרמני משלהי המאה ה-19 (כפי שהציע למשל ההיסטוריון הגרמני יורגן צימרר).

ליבתו של הספר היא הדיון בהתפתחות האלימות הג'נוסיידית מ-1938 ועד ראשית "הפתרון הסופי", עם הפלישה לברית המועצות ב-1941. החתירה הנאצית לפתרונות סופיים היא הציר המרכזי שסביבו הדיון של מרקס באירועי השנים האלה. מכיוון שנקודת המוצא של הדיון היא אלימות מדינתית, מרקס מציג התבוננות אינטגרטיבית חשובה על התנהלות הג'נוסייד הנאצי. למשל, פרויקט הנישול הכלכלי המלווה בהגירת כפיה, שהחל ב-1938 בעקבות ליל הבדולח, התנהל במקביל למסע דיכוי וטרור נגד אוכלוסיית הרומה במדינה. המלחמה בפולין הביאה לגל רציחות, אלימות וגירושים שהופנה כלפי יהודים ופולנים כאחד. מבצע ברברוסה סימן את ראשית ההשמדה השיטתית של יהודי ברית המועצות אך גם של קבוצות אחרות כדוגמת שבויי המלחמה הסובייטיים.

אבל אנו עלולים להגיע למסקנות לא מדויקות אם נישען על קונספט תאורטי סגור שיסביר היסטוריה אינטגרטיבית, כמו שעושה מרקס. למשל, בעניין האלימות בפולין בראשית הכיבוש הגרמני הוא טוען כי אין מקום לספק שרצח העם הנאצי, ובכלל זה השואה, התחיל בפלישה לפולין. אבל המערכת הרצחנית הזאת הופנתה בתחילת הדרך כלפי הפולנים כולם, עם תשומת לב מיוחדת ליהודים.

זה לא מדויק. למרות האלימות הנוראה שאפיינה את הפלישה הגרמנית לפולין ופעולות רצח וגירושים של יהודים ופולנים כאחד, הג'נוסייד הנאצי לא החל בספטמבר 1939 – לא כלפי היהודים ובוודאי לא כלפי הפולנים. כאשר מרקס דן באלימות המדינה כלפי הגרמנים עצמם (אחד הפתרונות הסופיים כהגדרתו), שהיא אחד מדפוסי האלימות של המדינה הגרמנית, הוא טוען כי מטרת המוסדות שהמשטר הנאצי הקים להענשת אויביו הייתה בראש וראשונה למשמע גרמנים מן השורה ולהגיע לשליטה מרבית על החברה. ואכן, הנאצים בחנו אמצעים שונים של דיכוי ורצח – למשל, רצח המוני בגזים – קודם כול על גרמנים "ארים", ואחר כך הרחיבו את השימוש באמצעים אלו גם לשאר אויבי המשטר. במילים אחרות, בטרם החליטו הנאצים להקים את המחנה באושוויץ הם בחנו אם השיטה עובדת גם כלפי מתנגדי המשטר בוויימאר שנשלחו למחנה בוכנוולד הסמוך.

ברם, גישה פרשנית כזאת לג'נוסייד הנאצי מעקרת לחלוטין את היכולת לאבחן התפתחות ושינויים שהמציאות מכתובה, ובעיקר מרוקנת מתוכן את משמעות הג'נוסייד כתוצאה של אידאולוגיה ותפיסת עולם – פוליטית, גזעית, תרבותית, אימפריאלית או אחרת. אלימות מדינתית אינה המהות של הג'נוסייד הנאצי אלא הפרקסיס שלו. ועל מנת להגיע לגישה אינטגרטיבית נכונה של מלחמת השמד שניהל המשטר בקבוצות רבות של קורבנות, יש בראש ובראשונה להבין את המהות.